

چکیده*

تجربه بیش از بیست و سه سال اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا، براساس الگوی فعلی نشان می‌دهد که این الگو در عین حال که موفقیت‌هایی داشته مشکلات و نارسایی‌هایی هم به همراه دارد، برخی از آنها عبارتند از:

- تعدد بیش از حد عقود بانکی موجب پیچیده، طولانی و پرهزینه شدن آموزش کارکنان بانک می‌شود.
- آموزش ناکافی کارکنان بانک موجب عدم انتخاب صحیح قراردادها و عدم تفهیم مناسب مشتریان می‌شود و این موجب صوری و باطل شدن خیلی از قراردادها می‌گردد.
- برخی از عقود با فعالیت بانکی تناسب ندارند و اجرای صحیح آنها در بانک ممکن نیست.
- برخی از قراردادها نیاز به نظارت و کنترل مستمر دارند در حالی که همه بانک‌ها ابزار و نیروی انسانی مناسب برای نظارت و کنترل را ندارند.
- اجرای صحیح برخی از قراردادها همراه با هزینه سنگین عملیاتی است و برای نظام بانکی مقرون به صرفه نیست.
- برخی از قراردادها با اهداف و سلیقه‌های مشتریان بانک (سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات) سازگار نیستند در نتیجه مشتری تمایلی به اجرای صحیح قرارداد ندارد.

برای حل مشکلات مذکور الگوی دیگری تحت عنوان «الگوی جدید بانکداری بدون ربا» طراحی شده است اساس این الگو لحاظ اهداف، سلیقه‌ها و انتظارات مشتریان بانک از یک سو و تفاوت ماهوی قراردادهای اسلامی از سوی دیگر است، الگوی جدید، بانک‌ها را در سه گروه بانک‌های تجاری با سود معین مبتنی بر قراردادهای مبادله‌ای، بانک‌های تخصصی با سود متغیر با محوریت قراردادهای مشارکتی و بانک‌های جامع با ترکیب خاص قراردادهای مبادله‌ای و مشارکتی سامان می‌دهد و انتظار دارد تمام مشتریان بانک را براساس اهداف و سلیقه‌های خودشان از طریق عقود متناسب اسلامی پاسخ دهد.

این مقاله در صدد است بعد از معرفی اجمالی الگوی جدید بانکداری بدون ربا به بررسی مبانی فقهی و حقوقی آن بپردازد و پشتوانه‌ی فقهی و حقوقی آن را تبیین کند.

کلمات کلیدی: ربا، بانک‌های جامع، سود معین و سود انتظاری.

---

* چارچوب نظری و الگوی پیشنهادی ارائه شده در این مقاله حاصل کار گروهی و با همکاری معاونت پولی و بانکی وزارت امور اقتصادی و دارایی انجام پذیرفته است.

مقدمه

بیش از سی سال از تأسیس اولین بانک‌های بدون ربا در کشورهای مسلمان می‌گذرد، در این مدت این بانک‌ها از جهت کمی و کیفی توسعه‌ی قابل توجهی داشته‌اند، به طوری که امروزه در غالب کشورهای اسلامی و حتی در برخی کشورهای غیرمسلمان الگوهای مختلفی از بانک‌های بدون ربا فعالیت می‌کنند. بانک‌های بدون ربا گرچه از جهت حذف ربا از عملیات بانکی مشترکند، اما از جهت انتخاب الگوی عملیاتی و گزینش عقود و روش‌های معاملاتی متفاوت هستند.

برخی از بانک‌های بدون ربا از جهت تعداد عقود به کمترین مقدار ممکن و از جهت نوع عقود به نزدیک‌ترین آنها به بانکداری ربوی بسنده کرده‌اند در مقابل برخی دیگر به عقود پافشاری می‌کنند که بیشترین تفاوت را با معاملات بانکداری ربوی دارند و گروهی از بانک‌های بدون ربا نیز از ترکیب این قراردادها بهره می‌برند. این تفاوت الگوها گرچه در بلندمدت به ضرر بانکداری بدون ربا است و مانع از آن می‌شود که مسلمانان و کشورهای اسلامی معاملات پولی و بانکی گسترده داشته باشند، اما در کوتاه‌مدت این فایده را دارد که الگوها و شیوه‌های مختلف تجربه شوند تا بهترین آنها گزینش شود.

یکی از الگوهای بانکداری بدون ربا که بیش از بیست و سه سال از اجرای آن می‌گذرد الگوی بانکداری بدون ربای ایران است این مقاله در صدد است با معرفی الگوی فعلی بانکداری بدون ربای ایران، مشکلات آن را بررسی کرده، سپس الگوی جدیدی که باتوجه به آموزه‌های اقتصادی اسلام، اهداف و انگیزه‌های مشتریان بانک (سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات) و با رعایت قانون عملیات بانکی بدون ربا طراحی شده است، از جهت فقهی و حقوقی بررسی کرده مبانی آن را تبیین کند.

اضافه می‌نماید که روش تحقیق، مبتنی بر روش کتابخانه‌ای است. قلمرو تحقیق از نظر زمانی، تجربه نظام بانکداری بدون ربا را در ایران از تاریخ اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا (۱۳۶۳) در بر می‌گردد و قلمرو مکانی، عملیات بانکی را در محدوده‌ی بانک‌های داخل کشور متضمن است.

۱- مروری بر ادبیات موضوع؛ مبانی نظری

۱-۱- الگوی فعلی بانکداری بدون ربای ایران

به طور خلاصه می‌توان فعالیت‌های اصلی بانکی را در الگوی فعلی بانکداری ایران در سه بخش تجهیز منابع پولی، تخصیص منابع پولی و خدمات بانکی به شرح زیر جای داد، از آنجا که

موضوع مقاله متمرکز بر دو بخش نخست است از نقد و بررسی بخش خدمات بانکی صرف نظر می‌کنیم.

۱-۱-۱- بخش تجهیز منابع پولی

مطابق مواد سه تا شش قانون عملیات بانکی بدون ربا، سه نوع سپرده برای بانک‌ها تعریف شده است.

الف- سپرده قرض‌الحسنه جاری

این سپرده براساس قرارداد قرض بدون بهره بوده و سپرده‌گذار حق دارد، عندالمطالبه منابع خودش را به‌وسیله چک، شخصاً یا توسط دیگری برداشت کند به این نوع سپرده‌ها سودی پرداخت نمی‌شود در مقابل سپرده‌گذار از خدمات رایگان حساب جاری استفاده می‌کند.

ب- سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز

این سپرده نیز براساس قرارداد، قرض بدون بهره بوده و سپرده‌گذار حق دارد در مواقع نیاز به بانک مراجعه کرده، منابع خود را برداشت کند به این نوع سپرده‌ها سودی پرداخت نمی‌شود و برای تشویق سپرده‌گذاران اعلام می‌شود که به نسبت مانده‌ی موجودی آنان در امور خیر و ام قرض‌الحسنه داده می‌شود و آنان در پاداش معنوی آن شریک می‌شوند، افزون بر این به‌صورت قرعه‌کشی به برخی از سپرده‌گذاران جوایز نقدی نیز پرداخت می‌گردد.

پ- سپرده سرمایه‌گذاری

این سپرده‌ها که به دو نوع کوتاه‌مدت سه تا شش ماهه و بلندمدت یک تا پنج‌ساله تقسیم می‌شوند براساس قرارداد وکالت عام هستند. بانک به‌عنوان وکیل وجوه نقدی سپرده‌گذاران را دریافت کرده در معاملات سودآور به‌کار می‌گیرد و در پایان سال مالی، سود حاصل از آن معاملات را پس از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌پردازد.

۱-۱-۲- بخش تخصیص منابع پولی

مطابق مواد هفت تا هفده قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند، منابع حاصل از انواع سپرده‌ها را پس از کسر سپرده قانونی و ذخیره احتیاطی (نقدینگی) به شیوه‌های زیر تخصیص دهند.

الف- اعطای وام قرض الحسنه

در این شیوه بانکها منابع مؤثر سپرده های قرض الحسنه، پس انداز را به صورت وام قرض الحسنه در امور خیرخواهانه چون ازدواج، درمان، تحصیل و اشتغال به کار می گیرند. این وامها بدون بهره بوده از گیرنده تسهیلات درصد ناچیزی به عنوان کارمزد عملیات دریافت می شود.

ب- قراردادهای مبادله ای

در این شیوه بانکها با استفاده از منابع سپرده های سرمایه گذاری و سایر منابع بانک، با متقاضیان تسهیلات وارد قراردادهای مبادله ای چون فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین* و جعاله می شوند، این قراردادها ماهیت تملیکی داشته و براساس نرخهای سود معین به متقاضیان، تسهیلات بانکی داده می شود.

پ- قراردادهای مشارکتی

در این شیوه بانک با استفاده از منابع سپرده های سرمایه گذاری و سایر منابع بانک، کل یا بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالان اقتصادی را از طریق قراردادهای مشارکتی چون مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات تأمین می کند و با آنان در سود حاصل از فعالیت اقتصادی شریک می شود، این قراردادها از لحاظ حقوقی ماهیت اذنی داشته و بانک در مقابل سهمی از سود به متقاضی تسهیلات اذن تصرف در سرمایه و استفاده از آنرا می دهد.

ت- سرمایه گذاری مستقیم

در این شیوه بانکها بخشی از منابع را در فعالیت های مستقیم اقتصادی چون ساخت بزرگراهها، تونلها و سایر پروژه های بزرگ زیربنایی سرمایه گذاری می کنند و ارزش افزوده ی طرحها و پروژهها را به عنوان سود بانک و سپرده گذاران لحاظ می کنند:

* لازم به توضیح است که قرارداد خرید دین در قانون عملیات بانکی بدون ربا نیامده است و بانکها براساس مجوز خاص که شورای نگهبان به شورای پول و اعتبار داده است عمل می کنند (موسویان، ۱۳۸۱: ص ۱۵۰).

الگوی فعلی بانکداری بدون ربا ایران

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
کارمزد	قرض بدون بهره	۱- قرض الحسنه	صفر	قرض بدون بهره	۱- سپرده قرض الحسنه‌ی جاری
معین	بیع نسبه	۲- فروش اقساطی	صفر	قرض بدون بهره	۲- سپرده قرض الحسنه‌ی پس‌انداز
معین	اجاره	۳- اجاره به شرط تملیک	متغیر	وکالت عام	۳- سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار
معین	بیع سلف	۴- سلف			
معین	بیع دین	۵- خرید دین			
معین	جعاله	۶- جعاله			
متغیر	شرکت	۷- مشارکت مدنی			
متغیر	شرکت	۸- مشارکت حقوقی			
متغیر	مضاربه	۹- مضاربه			
متغیر	مزارعه	۱۰- مزارعه			
متغیر	مساقات	۱۱- مساقات			
متغیر	—	۱۲- سرمایه‌گذاری مستقیم			

۲-۱- مشکلات و نارسایی‌های الگوی فعلی بانکداری بدون ربا ایران

تجربه‌ی بیست‌وسه ساله‌ی الگوی فعلی بانکداری بدون ربا ایران نشان می‌دهد که این الگو گرچه توانست خلأ حاصل از حذف ربا را تا حدودی پر کند لکن در عمل با مشکلات و نارسایی‌هایی مواجه بود که مهمترین آنها عبارتند از:

الف- تعدد بیش از حد عقود

به‌کارگیری دوازده نوع قرارداد با ماهیت‌های متفاوت غیرانتفاعی، مبادله‌ای با سود معین، مشارکتی با سود متغیر و سرمایه‌گذاری مستقیم در بخش تخصیص منابع موجب می‌شود فرایند آموزش کارکنان بانک‌ها و مشتریان پیچیده، طولانی و پرهزینه شود.^۱ این در حالی است که تجربه‌ی بانک‌های بدون ربا نشان می‌دهد با حداکثر پنج یا شش نوع قرارداد می‌توان تمام نیازهای مشتریان را پاسخ داد.

^۱ مصباحی (۱۳۷۳)

ب- صوری شدن معاملات

گرچه صوری شدن معاملات در بانک‌های بدون ربا علل و عوامل مختلف دارد لکن یکی از عوامل مهم آن، آموزش ناکافی کارگزاران بانک و عدم تفهیم مناسب مشتریان است. تعدد بیش از حد عقود و پیچیده و پرهزینه شدن فرآیند آموزش موجب می‌شود کارگزاران بانک اطلاعات ناکافی و لازم پیرامون کاربرد صحیح عقود نداشته باشند در نتیجه نتوانند مشتری را متناسب با نیاز واقعی راهنمایی و تفهیم کنند و این باعث می‌شود که خیلی از قراردادهای صوری و غیرواقعی شود.^۱

پ- عدم تناسب برخی عقود با ماهیت بانک‌ها

الگوی فعلی بانکداری بدون ربا ایران، هیچ فرقی بین بانک‌های تجاری که به‌طور معمول در فعالیت‌های کوتاه‌مدت تا میان‌مدت فعالیت می‌کنند و بانک‌های تخصصی سرمایه‌گذاری که به‌طور معمول در فعالیت‌های میان‌مدت تا بلندمدت فعالیت می‌کنند نگذاشته است و تمام عقود را برای تمام بانک‌ها اعم از تجاری و تخصصی مطرح کرده است در حالی که برخی از عقود مانند: مزارعه و مساقات تنها در بانک تخصصی کشاورزی قابلیت اجرا دارد و در سایر بانک‌های تجاری و تخصصی امکان اجرای آن نیست.

ت- هزینه‌ی بالای اجرای صحیح برخی از عقود در بانک‌ها

عقود مشارکتی به‌ویژه مشارکت مدنی و مضاربه، همین‌طور سرمایه‌گذاری مستقیم احتیاج به ساختار و نیروی انسانی مناسب دارد تا بانک با مطالعه‌ی دقیق طرح‌ها از توجیه اقتصادی آنها مطلع شده و تصمیم کارشناسی بگیرد و در مراحل اجرا و بهره‌برداری نیز با نظارت و کنترل مؤثر بتواند از حقوق بانک و سپرده‌گذاران دفاع کند، این در حالی است که، بانک‌های تجاری که در همه‌ی بخش‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند ساختار و نیروی انسانی متخصص و مناسب برای این کار را ندارند و اگر بخواهند در عرصه‌های مختلف از متخصصان مختلف استفاده کنند، هزینه عملیاتی آنها به‌شدت بالا می‌رود.^۲ مطالعه‌ی تجربه‌ی بانک‌های تجاری بدون ربا نشان می‌دهد این بانک‌ها می‌توانند با تمرکز روی عقود مبادله‌ای همه‌نیازهای مورد انتظار از بانک تجاری را پاسخ مناسب دهند.

^۱ مصباحی (۱۳۷۳)

^۲ بهمنی (۱۳۷۴)

- ث- عدم جامعیت سپرده‌ها با اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران
یک نظام بانکی جامع بایستی با طراحی انواع سپرده‌ها، توان جذب وجوه مازاد همه‌ی سپرده‌گذاران را داشته باشد، مطالعه اهداف، انگیزه‌ها و روحیات سپرده‌گذاران در جوامع اسلامی نشان می‌دهد که حداقل با انواع سپرده‌گذاران زیر مواجه هستیم^۱.
- الف- کسانی که برای استفاده از خدمات حساب جاری اقدام به سپرده‌گذاری می‌کنند.
ب- کسانی که برای مشارکت در ثواب اعطای قرض الحسنه اقدام به سپرده‌گذاری می‌کنند.
ج- کسانی که به قصد پس‌انداز سپرده‌گذاری می‌کنند و در عین حال می‌خواهند سودی دریافت کنند.
د- کسانی که برای کسب سود معین سپرده‌گذاری می‌کنند.
ه- کسانی که برای رسیدن به سود انتظاری بالاتر سپرده‌گذاری می‌کنند و آماده پذیرش ریسک هستند.
- الگوی فعلی بانکداری بدون ربا، تنها برای گروه‌های اول و دوم و تا حدودی برای گروه آخر جواب مناسب دارد و نسبت به گروه سوم و چهارم، سپرده‌ای معرفی نمی‌کند، این در حالی است که، در الگوی جدید نشان داده می‌شود که با استفاده از معاملات شرعی برای این دو گروه نیز می‌توان سپرده‌ی مناسب طراحی کرد.
- ج- عدم تناسب برخی از عقود با مقاصد متقاضیان تسهیلات
مطالعه قراردادهای مشارکت مدنی و مضاربه‌ی بانک‌های تجاری نشان می‌دهد که، در غالب این موارد نه بانک و نه متقاضی تسهیلات درصدد مشارکت یا مضاربه‌ی واقعی نیست، در اکثر این موارد به ظاهر قرارداد مشارکت یا مضاربه منعقد می‌شود، لکن در عمل هیچ‌یک از طرفین ملتزم به لوازم آن نیستند^۲. در الگوی جدید نشان داده می‌شود که می‌توان این نوع نیازها را از طریق عقود مناسب پاسخ داد.
- در موضوع مورد بحث این مقاله، جز چند پژوهش پراکنده، محدود و معدود، مشخصاً به کارهای رضوی بنا (۱۹۸۹) و هدایتی (۱۳۸۳) می‌توان اشاره داشت.

^۱ موسویان (۱۳۸۲)^۲ امیراصلانی (۱۳۷۱)

۲- پیشنهاد الگوی جدید بانکداری بدون ربا

با توجه به مشکلات فوق‌الذکر، در الگوی جدید سه نوع بانک تحت عناوین بانک‌های تجاری، بانک‌های تخصصی (سرمایه‌گذاری) و بانک‌های جامع با روش‌های مناسب در عرصه تجهیز و تخصیص منابع مطرح می‌شود، قبل از ارایه الگوی پیشنهادی برای هر یک از بانک‌ها، لازم است نگاهی به فروض الگو داشته باشیم.

۲-۱- فروض الگوی پیشنهادی

الگوی جدید براساس فرض‌های زیر تنظیم شده است:

- ۱- این الگو در فرض «اقتصاد دولت - بازار» پیشنهاد می‌گردد به این معنا که اصل در فعالیت‌های اقتصادی، بخش خصوصی است که براساس سازوکار بازار و شرایط رقابتی فعالیت می‌کند و دولت نقش تسهیل‌کننده، مکمل و تمام‌کننده را دارد.
- ۲- عقود بکار رفته در قانون عملیات بانکی بدون ربا به سه گروه قرض‌الحسنه، عقود مبادله‌ای (فروش نسبه اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله، سلف و خرید دین) و مشارکتی (مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مضاربه، مزارعه و مساقات) با ویژگی‌های متفاوت تقسیم می‌شوند که، اجرای صحیح هر یک از آنها، مستلزم روش‌های حسابداری و راه‌کارهای مخصوص خود است.
- ۳- بانک‌ها به سه گروه تجاری، تخصصی و جامع تقسیم می‌شوند که از جهت حوزه فعالیت و توانایی‌های نظارتی کاملاً متفاوت هستند، در نتیجه هر یک از بانک‌های تجاری، بانک‌های تخصصی و بانک‌های جامع با برخی قراردادها تناسب دارند.
۴. گرچه تنوع قراردادها مفید است لکن تعدد بیش از حد آنها، پیچیدگی عملیات بانکی و مشکل آموزش و تفهیم مشتری را به همراه دارد. در نتیجه تا جایی که لطمه به کارایی بانک وارد نیاید باید از تعدد قراردادها کاسته شود.
۵. بایستی نوع معاملات بانکی چه در زمینه‌ی جذب سپرده‌ها و چه در زمینه‌ی اعطای تسهیلات با اهداف و انگیزه‌های مشتریان و با توان اجرایی بانک متناسب باشد. در نتیجه نوع سپرده‌ها و عقود مربوط به تسهیلات اعطایی در انواع بانک‌ها متفاوت خواهد بود، چرا که این بانک‌ها هم از جهت مشتریان و هم از جهت ماهیت بانک متفاوت هستند.
۶. الگوی پیشنهادی در چارچوب قانون عملیات بانکی بدون ربا بوده و اجرای آن صرفاً نیازمند بازنگری در برخی آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی است.

۲-۲- بانک‌های تجاری

از آنجا که بانک‌های تجاری در همه عرصه‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند و ابزار لازم و نیروی انسانی متخصص برای نظارت و کنترل مستمر قراردادهای آنها را ندارند و از طرف دیگر مشتریان (سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات) خاص خود را دارند که به‌طور معمول ترجیح می‌دهند با قراردادهای با نرخ‌های معین و بدون ریسک کار کنند، روش‌های زیر برای تجهیز منابع و اعطای تسهیلات آنها پیشنهاد می‌شود.

۲-۲-۱- تجهیز منابع

در این الگو سه نوع سپرده برای تجهیز منابع بانک‌های تجاری پیشنهاد شده است.

الف- سپرده قرض‌الحسنه جاری

این سپرده براساس قرارداد قرض بدون بهره است و برای مشتریانی است که، قصد استفاده از خدمات حساب جاری را دارند.

ب- سپرده پس‌انداز

این سپرده براساس قرارداد وکالت عام است و برای مشتریانی است که علاوه بر حفظ و نگهداری وجوه، قصد استفاده از سود بانکی را دارند، و از جهت قانونی از انواع سپرده‌های سرمایه‌گذاری محسوب می‌شود.

پ- سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار

این سپرده براساس قرارداد وکالت عام است و برای مشتریانی است که قصد سرمایه‌گذاری توسط بانک و استفاده از سود آن را دارند. سپرده‌های مدت‌دار، به سپرده‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت تقسیم می‌شوند.

۲-۲-۲- تخصیص منابع

به‌طور معمول متقاضیان تسهیلات بانک‌های تجاری دو گروه هستند، مصرف‌کنندگان که برای خرید انواع کالاها و خدمات تقاضای تسهیلات بانکی می‌کنند و مؤسسات تولیدی و خدماتی که برای تأمین نیازهای کوتاه‌مدت و سرمایه در گردش فعالیت‌های اقتصادی خود تقاضای تسهیلات از بانک‌های تجاری دارند برای این منظور می‌توان از شیوه‌های زیر استفاده کرد.

الف - فروش اقساطی

در این روش، بانک کالای مورد نیاز مشتری را به صورت نقد خریداری کرده، با احتساب سود بانکی، به صورت نسبه اقساطی به متقاضی تسهیلات، می فروشد. برای مثال، اتومبیل یا ابزار تولیدی را نقداً از کارخانه خریده به صورت نسبه اقساطی به مشتری می فروشد.

ب- اجاره به شرط تملیک

در این روش، بانک اموال مورد نیاز مصرف کنندگان و بنگاه های اقتصادی را نقداً خریداری کرده به صورت اجاره به شرط تملیک به آنان واگذار می کند برای مثال، منزل مورد نیاز مصرف کننده یا محل کار مورد نیاز تولید کننده را نقداً خریداری کرده با احتساب سود بانکی به صورت اجاره به شرط تملیک به مشتری واگذار می کند.

پ- جعاله

در این روش بانک، خدمات مورد نیاز مشتری را به قرارداد جعاله نقدی از مؤسسه خدماتی دریافت کرده، در جعاله نسبه اقساطی به متقاضی تسهیلات واگذار می کند. برای مثال، خدمات شرکت ساختمانی را به جعاله نقدی دریافت کرده در جعاله نسبه ای به متقاضی واگذار می کند.

ت- سلف

در این روش، بانک بخشی از محصول آینده متقاضی تسهیلات را پیش خرید می کند، برای مثال بخشی از محصول یک کارخانه صنعتی یا یک کشاورز را پیش خرید می کند و در سررسید با فروش آن سود می کند.

ث- خرید دین

در این روش، بانک اسناد طلب مدت دار واقعی مشتریان مانند: سفته، برات، چک و غیره، را با کسر مبلغی (درصدی) خریداری (تنزیل) می کند.

در نتیجه بانک های تجاری می توانند تنها با پنج قرارداد، تمام نیازهای مشتریان برای خرید کالا، خدمات و تأمین پول نقد را پاسخ دهند. شایان ذکر است بانک های تجاری می توانند بخشی از سرمایه خود بانک را از طریق مشارکت حقوقی به خرید سهام شرکت های سهامی اختصاص دهند، اما مجاز به تخصیص منابع سپرده ای در این زمینه نخواهند بود.

جدول فعالیت‌های بانک‌های تجاری الگوی جدید

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
معین	بیع نسبه	۱- فروش اقساطی	صفر	قرض بدون بهره	۱- سپرده قرض‌الحسنه جاری
معین	اجاره	۲- اجاره به شرط تملیک	معین	وکالت عام	۲- سپرده پس‌انداز
معین	جعاله	۳- جعاله	معین	وکالت عام	۳- سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار
معین	بیع سلف	۴- سلف			
معین	بیع دین	۵- خرید دین			

۲-۳- بانک‌های تخصصی (سرمایه‌گذاری)

از آنجا که بانک‌های تخصصی از یک طرف در عرصه خاصی از بخش‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند و می‌توانند طرح‌ها و پروژه‌های اقتصادی را با استفاده از نیروی انسانی متخصص نظارت و کنترل کنند و از طرف دیگر مشتریان خاص خود را دارند، روش‌های زیر برای تجهیز منابع و اعطای تسهیلات آنها پیشنهاد می‌شود.

۲-۳-۱- تجهیز منابع

با توجه به ماهیت بانک‌های تخصصی که در واقع نقش شرکت‌های سرمایه‌گذاری در پروژه‌ها و طرح‌های میان‌مدت و بلندمدت را ایفا می‌کنند به منابع مالی مدت‌دار احتیاج دارند در نتیجه منابع زیر پیشنهاد می‌شود:

الف- گواهی سپرده عام

گواهی‌های سپرده عام ماهیت وکالت عام دارند و برای مشتریانی است که، قصد سرمایه‌گذاری و استفاده از سود بانک تخصصی را دارند این گواهی‌ها می‌توانند یک‌ساله تا پنج‌ساله طراحی شوند. ماهیت گواهی‌های سپرده عام به گونه‌ای است که سپرده‌گذار می‌تواند سپرده خود را بعد از مدتی به دیگری واگذار کند.

ب- گواهی سپرده خاص

گواهی‌های سپرده خاص ماهیت وکالت خاص دارند و برای مشتریانی است که قصد سرمایه‌گذاری در پروژه‌های خاص دارند. این گواهی‌ها نیز که از جهت زمانی، متناسب با پروژه خاص طراحی می‌شوند قابل واگذاری به غیر هستند.

پ- منابع دولت (بخشی از بودجه عمرانی دولت)

دولت می‌تواند بخشی از بودجه عمرانی خود را در اختیار بانک‌های تخصصی قرار دهد تا از طریق بانک‌های تخصصی در بخش‌های مختلف اقتصادی سرمایه‌گذاری شود. ماهیت این سپرده‌گذاری دولت می‌تواند قرض بدون بهره، وکالت عام یا خاص باشد.

ت- منابع بانکی

بانک‌های تخصصی می‌توانند، در مواقع نیاز (کمبود منابع)، از بانک‌های تجاری از جمله بانک‌های خارجی تسهیلات بانکی دریافت کنند. البته این تسهیلات بایستی براساس قراردادهای مجاز شرعی صورت پذیرد.

۳-۳-۱- تخصیص منابع

بانک‌های تخصصی می‌توانند، از طریق قراردادهای زیر اعطای تسهیلات کنند.

الف- مشارکت حقوقی

بانک‌های تخصصی بخشی از منابع خود را به خرید سهام شرکت های سهامی اختصاص می‌دهند و با سهام‌داران شریک می‌شوند.

ب- مشارکت مدنی

بانک‌های تخصصی بخشی از منابع خود را به قرارداد شرکت در اختیار بنگاه‌های اقتصادی قرار می‌دهند و با آنها شریک می‌شوند.

پ- فروش نسبه اقساطی

بانک‌های تخصصی می‌توانند کالاها، ابزار آلات مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی مرتبط با حوزه‌ی تخصصی بانک را خریداری کرده به صورت نسبه اقساطی به آنان بفروشند.

ت- اجاره به شرط تملیک

بانک‌های تخصصی می‌توانند، اموال سرمایه‌ای مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی مرتبط با حوزه‌ی تخصصی بانک را خریداری یا احداث کرده به صورت اجاره به شرط تملیک به متقاضیان واگذار کنند.

ث- سلف

بانک‌های تخصصی می‌توانند برای تأمین نقدینگی بنگاه‌های اقتصادی، مرتبط با حوزه‌ی تخصصی بانک، بخشی از تولیدات آنها را پیش‌خرید کنند.

ج- سرمایه‌گذاری مستقیم

بانک‌های تخصصی می‌توانند، بخشی از منابع خود را در پروژه‌های اقتصادی سرمایه‌گذاری مستقیم کنند. در نتیجه بانک‌های تخصصی تنها با دو نوع سپرده و پنج نوع قرارداد تسهیلات فعالیت می‌کنند.

جدول فعالیت‌های بانک‌های تخصصی

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
متغیر	شرکت	۱- مشارکت مدنی	متغیر	وکالت عام	۱- گواهی سپرده عام
متغیر	شرکت	۲- مشارکت حقوقی	متغیر	وکالت خاص	۲- گواهی سپرده خاص
معین	بیع نسبه	۳- فروش اقساطی	متفاوت	شکل‌های متفاوت	۳- منابع دولت
معین	اجاره	۴- اجاره به شرط تملیک	متفاوت	شکل‌های متفاوت	۴- منابع بانکی
معین	بیع سلف	۵- سلف			
متغیر	—	۶- سرمایه‌گذاری مستقیم			

۲-۴- بانک‌های جامع

مقصود از بانک‌های جامع، بانک‌های بسیار بزرگ است که افزون بر فعالیت‌های خیرخواهانه و فعالیت‌های بانک‌های تجاری، در عرصه‌های مختلف اقتصادی فعالیت‌های بانک‌های تخصصی را هم دارند، این بانک‌ها می‌توانند، انواعی از سپرده‌های بانکی و روش‌های اعطای تسهیلات را به‌صورت تفکیک شده به شرح زیر داشته باشند.

۲-۴-۱- تجهیز منابع

الف- سپرده‌ی قرض‌الحسنه‌ی جاری

ب- سپرده‌ی قرض‌الحسنه‌ی پس‌انداز

پ- سپرده‌ی پس‌انداز با سود معین

ت- سپرده‌ی سرمایه‌گذاری با سود معین

ث- گواهی سپرده‌ی عام با سود متغیر

ج- گواهی سپرده‌ی خاص با سود متغیر

چ- منابع دولت

۲-۴-۲- تخصیص منابع

الف- قرض الحسنه

ب- فروش اقساطی

پ- اجاره به شرط تملیک

ت- سلف

ث- خرید دین

ج- جعاله

چ- مشارکت حقوقی

ح- مشارکت مدنی

خ- سرمایه‌گذاری مستقیم

۲-۴-۳- ویژگی‌های بانک‌های جامع

الف- بانک‌های جامع گرچه در همه‌ی زمینه‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند، لکن در مقام عمل به سه بخش تقسیم می‌شوند.

۱- بخش غیرانتفاعی: در این بخش مانده‌ی سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز تنها از طریق قرض‌الحسنه به مصرف می‌رسد.

۲- بخش تجاری: در این بخش مانده‌ی سپرده‌های قرض‌الحسنه جاری و سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار با سود معین، تنها از طریق عقود مبادله‌ای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله و خرید دین) به مصرف می‌رسد.

۳- بخش تخصصی: در این بخش مانده‌ی گواهی‌های سپرده‌ی عام از طریق عقود مشارکتی (مشارک مدنی، مشارکت حقوقی و سرمایه‌گذاری مستقیم) به مصرف می‌رسد و مانده‌ی مؤثر گواهی‌های سپرده‌ی خاص از طریق پروژه‌های خاص به مصرف می‌رسد.

ب- بانک‌های جامع می‌توانند برخی از شعب خود را به فعالیت‌های خیرخواهانه و بانک‌های تجاری و برخی را به فعالیت‌های بانک‌های تخصصی، اختصاص دهند، کما این‌که می‌توانند شعب تخصصی خود را به تناسب بخش‌های اقتصادی تقسیم کنند. برای مثال؛ یک بانک جامع که در شهر متوسطی ده شعبه دارد می‌تواند، پنج شعبه آن را تجاری و پنج شعبه دیگر را به تفکیک در بخش‌های کشاورزی، صنعت و معدن، مسکن، بازرگانی، توسعه صادرات فعال کند.

جدول فعالیت‌های بانک‌های جامع بخش غیرانتفاعی

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
کارمزد	قرض بدون بهره	۱- وام قرض‌الحسنه	صفر	قرض بدون بهره	۱- سپرده‌ی قرض‌الحسنه‌ی پس‌انداز

جدول فعالیت‌های بانک‌های جامع بخش تجاری

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
معین	بیع نسیه	۱- فروش اقساطی	صفر	قرض بدون بهره	۱- سپرده‌ی قرض‌الحسنه جاری
معین	اجاره	۲- اجاره به شرط تملیک	معین	وکالت عام	۲- سپرده‌ی پس‌انداز
معین	بیع سلف	۳- سلف	معین	وکالت عام	۳- سپرده‌ی سرمایه‌گذاری
معین	بیع دین	۴- خرید دین			
معین	جعاله	۵- جعاله			

جدول فعالیت‌های بانک‌های جامع بخش تخصصی

تخصیص منابع			تجهیز منابع		
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود	رابطه حقوقی	نوع سپرده
متغیر	شرکت	۱- مشارکت مدنی	متغیر	وکالت عام	۱- گواهی سپرده‌ی عام
متغیر	شرکت	۲- مشارکت حقوقی	متغیر	وکالت خاص	۲- گواهی سپرده‌ی خاص
متغیر	—	۳- سرمایه‌گذاری مستقیم	متفاوت	شکل‌های متفاوت	۳- منابع دولت

۳- آثار و نتایج الگوی پیشنهادی

گرچه تطبیق وضعیت کنونی بانک‌ها با ویژگی‌های الگوی جدید، در کوتاه‌مدت نیازمند برنامه‌ریزی و هزینه است، اما در بلندمدت آثار و نتایج مطلوبی خواهد داشت که برخی از آنها عبارتند از:

الف- کاهش عقود به حدّ منطقی

در الگوی جدید بانک‌های تجاری با سه نوع سپرده و پنج نوع تسهیلات به نیازهای سپرده‌گذاران و گیرندگان تسهیلات پاسخ می‌دهند. بانک‌های تخصصی با دو نوع سپرده و پنج نوع تسهیلات به اضافه سرمایه‌گذاری مستقیم فعالیت می‌کنند، البته بانک‌های تخصصی در تجهیز منابع گاهی از منابع دولتی و منابع سایر بانک‌ها نیز استفاده می‌کنند لکن این اختصاص

به شعبه مرکزی بانک تخصصی دارد و سایر شعب با آن درگیر نمی‌شوند. بانک‌های جامع گرچه با شش نوع سپرده و هشت نوع تسهیلات به اضافه سرمایه‌گذاری مستقیم فعالیت می‌کنند، اولاً، این تعداد تسهیلات در مقایسه با الگوی فعلی کمتر است ثانیاً این تعداد تسهیلات در سه بخش مستقل انجام می‌گیرد در نتیجه تعداد سپرده‌ها و تسهیلات در هر یک از بخش‌ها محدود و متعارف است.

نتیجه این‌که در الگوی جدید همه بانک‌ها با تعداد معینی از عقود کار می‌کنند و این باعث آسان و کم‌هزینه شدن فرآیند آموزش در نظام بانکی می‌شود.

ب- واقعی‌تر شدن قراردادهای

کاهش چشم‌گیر عقود و رعایت تناسب ماهیت عقود با هر یک از بانک‌ها و نیاز واقعی سپرده‌گذاران و گیرندگان تسهیلات باعث آسان شدن فرآیند فهم صحیح عقود و تصمیم‌گیری شده، یکی از عوامل مهم صوری شدن قراردادهای را از بین می‌برد.

پ- تناسب عقود با ماهیت بانک‌ها

به‌طور معمول بانک‌های تجاری از یک طرف در همه‌ی عرصه‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند از طرف دیگر تسهیلات اعطایی آنها کوتاه‌مدت، حداکثر میان‌مدت است و نوع مشتریان بانک‌ها نیز چنین انتخابی دارند و این با ماهیت عقود مبادله‌ای که اساساً برای تأمین نیازهای کوتاه‌مدت و میان‌مدت طراحی شده‌اند، تناسب دارد در مقابل بانک‌های تخصصی که به‌طور معمول در سرمایه‌گذاری‌های میان‌مدت و بلندمدت فعالیت می‌کنند با عقود مشارکتی که اصولاً محدود به زمان مشخصی نیستند، تناسب دارند، الگوی جدید با الهام از این تناسب‌ها طراحی شده است.^۱

ت- کاهش هزینه‌های عملیاتی بانک‌ها

کاهش منطقی تعداد عقود، آسان شدن فرآیند آموزش و تفهیم مشتریان، تناسب عقود با ماهیت و ساختار نیروی انسانی بانک‌ها و آسان شدن عملیات حسابداری بانک‌ها (که توضیح آن می‌آید)، دست به دست هم داده، هزینه عملیاتی عقود را کاهش می‌دهد و این در حالی است که در نوشته‌ها و مقالات متعددی الگوی فعلی بانکداری بدون ربا ایران متهم به بالا بودن هزینه انجام عملیات است.

^۱ موسویان (۱۳۸۱)

پ- روان شدن عملیات حسابداری

عقود مبادله‌ای از جهت عملیات حسابداری براساس روش بده‌کار و بستان‌کار تنظیم می‌شوند به این بیان که بعد از انعقاد قرارداد مبادله‌ای، بانک بستان‌کار و گیرنده تسهیلات بده‌کار می‌شود در حالی که عقود مشارکتی براساس روش حسابداری شرکت‌ها تنظیم می‌شوند به این معنی که بعد از انعقاد قرارداد، بانک با متقاضی تسهیلات تشکیل شرکتی می‌دهند و اسناد مالی بایستی بر اساس آن تنظیم گردند. اختصاص بانک‌های تجاری به عقود مبادله‌ای و محوریت بانک‌های تخصصی به عقود مشارکتی موجب آسان و روان شدن عملیات حسابداری و محاسبه‌ی سود پایان سال بانک‌ها می‌گردد.

ج- جامعیت نظام بانکی نسبت به اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران

در الگوی جدید، نظام بانکی با مجموع عناصر بانک‌های تجاری، تخصصی و جامع، انواع متنوعی از سپرده‌های جاری، سپرده‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه، سپرده‌های پس‌انداز با سود معین، سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود معین، سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود متغیر ارایه می‌کند که صاحبان وجوه می‌توانند متناسب با اهداف و سلیقه‌هایشان بانک و سپرده‌ موردنظر را انتخاب کنند.

چ- جامعیت نظام بانکی نسبت به اهداف و سلیقه‌های متقاضیان تسهیلات

در الگوی جدید بانک‌های تجاری، تخصصی و جامع هر یک با روش‌ها و عقود مناسب خود انواع تسهیلات بانکی اعطا می‌کنند و متقاضیان تسهیلات اعم از مصرف‌کنندگان و فعالان اقتصادی برای نیازهای کوتاه‌مدت و میان‌مدت و بلندمدت با انواع سلیقه‌ها می‌توانند روش و عقد مناسب خود را و به‌دنبال آن بانک مناسب خود را انتخاب کنند، برای مثال یک تولیدکننده برای اصل سرمایه‌گذاری یا توسعه‌ی خط تولید از بانک تخصصی و با عقود مشارکتی تسهیلات می‌گیرد و برای نیازهای مقطعی و کوتاه‌مدت سراغ بانک‌های تجاری با عقود مبادله‌ای می‌رود.

۴- مباحث فقهی و حقوقی الگوی پیشنهادی

تجربه‌ی بیش از بیست‌وسه سال بانکداری بدون ربا براساس الگوی فعلی مفاهیم و اصطلاحاتی را پدید آورده است که با برخی ابعاد و نتایج الگوی جدید هماهنگی ندارد، برای مثال، در تبیین تفاوت ماهوی بانک‌های ربوی و بدون ربا گفته می‌شود که بانک‌های ربوی با نرخ‌های ثابت و از قبل تعیین شده، کار می‌کنند در حالی که بانک‌های بدون ربا براساس مشارکت در سود و زیان هستند. همین‌طور گفته می‌شود که، بانک‌های ربوی نرخ سود

مشخصی به سپرده‌گذاران می‌پردازند در حالی که بانک‌های بدون ربا براساس سود علی‌الحساب کار می‌کنند. بر این اساس ضرورت دارد که آثار فقهی و حقوقی مترتب بر الگوی جدید و به دیگر سخن، الگوی جدید از جهت مباحث فقهی و حقوقی مورد بررسی قرار گیرد، این بخش از مقاله در واقع و در چارچوب الگوی پیشنهادی، در صدد پاسخ به سؤالات فقهی و حقوقی را مطمحنظر قرار می‌دهد:

- آیا بانک بدون ربا از جهت فقهی و حقوقی حق دارد به‌صورت گزینشی عقود را انتخاب کند؟
- آیا استفاده از عقود مبادله‌ای که براساس نرخ‌های معین سود طراحی شده‌اند با حکمت تحریم ربا و روح بانکداری بدون ربا در تعارض است؟
- آیا بانک‌های بدون ربا می‌تواند برای سپرده‌گذاران، سود معین و قطعی پرداخت کنند و این کار مشروع است؟

۴-۱- آزادی انتخاب عقود

یکی از مباحث مهم و اساسی که پیرامون بانک‌ها و سایر مؤسسات مالی و اعتباری مطرح است این است که، آیا چنین مؤسساتی به‌طور اصولی حق گزینش و انتخاب عقود شرعی را که در قانون عملیات بانکی بدون ربا آمده است، دارند یا از جهت شرعی و حقوقی موظف به انجام همه‌ی آنها می‌باشند؟ این سؤال در الگوی جدید که براساس گزینش عقود خاص طراحی شده، اهمیت ویژه دارد.

از جهت فقهی هیچ الزامی برای انجام تمام قراردادهای شرعی نیست هر فرد و مؤسسه‌ای حق دارد با رعایت ضوابط شرعی هر قرارداد یا هر گروه قراردادهایی که مناسب با فعالیت اقتصادی خود تشخیص می‌دهد گزینش کند. روایات متعددی از پیامبر(ص) و ائمه اطهار(ع) بر آزادی انتخاب قراردادها نسبت به اموال دلالت دارند، معروف‌ترین آنها روایت نبوی است که می‌فرماید:

«انّ الناس مسلطون علی اموالهم؛ مردم بر اموال خود مسلط هستند»^۱.

این روایت گرچه مرسله است لکن عمل همه‌ی فقهای مشهور، بر آن، در طول تاریخ، ضعف سند آن را جبران می‌کند، کما این که روایات معتبر دیگر، به مضمون آن که همانا، اختیار افراد در انتخاب عقود است دلالت می‌کنند. برای نمونه یک مورد را نقل می‌کنیم.

«سماعه از ابی بصیر و او از امام صادق(ع) نقل می‌کند که فرمود: صاحب مال تا زمانی که زنده

^۱ مجلسی (۱۳۷۲)

است هر کاری با مالش می‌تواند انجام دهد، اگر خواست هبه کند، اگر خواست صدقه دهد و اگر خواست تا آخر عمرش نگه دارد»^۱.

به همین مضمون روایات دیگری نیز، وجود دارد.^۲

از دیدگاه فقه و فقها نیز هیچ مسلمانی ملزم نیست که حتی در طول عمر خود همه‌ی معاملات شرعی را انجام دهد بلکه، حق دارد به تناسب نیاز و سلیقه خود از انواع عقود انتخاب کند، سیره‌ی عملی مسلمین در طول تاریخ همین بوده است. ماده ۱۰ قانون مدنی ایران در واقع متأثر از همین طرز تفکر است.

از نظر قانون عملیات بانکی بدون ربا نیز هیچ الزام قانونی به انجام همه‌ی قراردادهای نیست، بلکه قانون چارچوب مجاز فعالیت‌ها را نشان می‌دهد، به همین جهت از مواد هفت به بعد که شیوه‌های تخصیص منابع را مطرح می‌کند در همه‌ی مواد از واژه «بانک‌ها می‌توانند» استفاده می‌کند، و تنها در ماده ۱۴ نسبت به خصوص قرض‌الحسنه از واژه دیگری استفاده می‌کند که بیان‌گر حکم الزامی است.

در این ماده آمده است «بانک‌ها موظفند جهت تحقق اهداف بندهای ۲ و ۹ اصل ۴۳ قانون اساسی بخشی از منابع خود را از طریق قرض‌الحسنه به متقاضیان اختصاص دهند. آئین‌نامه اجرائی این ماده توسط بانک مرکزی تهیه و به تصویب هیأت دولت می‌رسد».

بنابراین بانک‌ها اختیار دارند، در غیر مورد قرض‌الحسنه نسبت به سایر عقود مطرح در قانون عملیات بانکی بدون ربا به صورت گزینشی عمل کنند، کما این که تاکنون نیز چنین بوده است، برای مثال در طول بیست‌وسه سال هیچ‌یک از بانک‌ها اعم از بانک‌های تجاری و تخصصی از عقود مزارعه و مساقات استفاده نکرده‌اند.

اما نسبت به قرض‌الحسنه، اولاً چنان که ماده ۱۴ تصریح دارد این الزام در محدوده‌ی منابع خود بانک است و شامل سپرده‌های سرمایه‌گذاری که طبق قانون منابع خود بانک محسوب نمی‌شوند، نمی‌گردد، ثانیاً از محتوای ماده ۱۴ به دست می‌آید که، این الزام بیشتر جنبه‌ی سیاست‌گذاری دارد و به همین جهت کم و کیف آن به بانک مرکزی واگذار شده است، بنابراین برای مثال بانک مرکزی می‌تواند تنها بانک‌هایی را که در بخش تجهیز منابع سپرده‌ی قرض‌الحسنه پس‌انداز دارند (مثل بانک‌های جامع در الگوی جدید) را ملزم به پرداخت وام قرض‌الحسنه کند.

^۲ عاملی (۱۳۷۱)

^۱ عاملی (۱۳۷۱)

۴-۲- حکمت تحریم ربا و الگوی پیشنهادی

گروهی از نویسندگان که تحت تأثیر تعالیم خیرخواهانه اسلام قرار گرفته‌اند چنین القا می‌کنند که فلسفه تحریم ربا گسترش معاملات خیرخواهانه چون اتفاقات، صدقات و اعطای قرض الحسنه است، گروه دیگر متأثر از ابعاد توزیعی عقود مشارکتی قرار گرفته، حکمت تحریم ربا و روح بانکداری بدون ربا را در مشارکت و مضاربه جستجو می‌کنند و گروه سوم به جهت تلقی خاص خودشان از ربا و تعریف ربا به سود ثابت از قبل تعیین شده، قراردادهای با بازدهی معین را ربا یا شبه‌ربا می‌دانند. بر این اساس ضروری می‌نماید که الگوی جدید بانکداری بدون ربا که در برخی قسمت‌ها براساس عقود مبادله‌ای که عقود با بازدهی معین هستند، طراحی شده از جهت حکمت تحریم ربا و روح بانکداری بدون ربا بررسی شود.

واقعیت این است که مطالعه‌ی آیات و روایات ناظر به باب معاملات نشان می‌دهد که، دین اسلام در کنار تحریم ربا انواع سه‌گانه معاملات زیر را مجاز شمرده است:

الف- قراردادهای غیرانتفاعی: دین اسلام به جهت توجه به بعد انسانی و معنوی انسان‌ها انواع مختلفی از قراردادهای غیرانتفاعی چون هبه، صدقه، عاریه و قرض الحسنه را مجاز و مورد ترغیب جدی قرار داده است.

ب- قراردادهای انتفاعی با سود معین: گروه دوم از معاملات که مطابق آیات و روایات مجاز شمرده شده‌اند قراردادهای مبادله‌ای با سود معین هستند، قراردادهایی مانند: بیع نقد، بیع نسبه، سلف، بیع دین، اجاره، جعاله که نرخ سود در آنها معین و از قبل تعیین شده است.

پ- قراردادهای انتفاعی با سود انتظاری: گروه سوم از معاملات مشروع معاملات مشارکتی با نرخ سود انتظاری هستند. قراردادهایی چون: شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات که در آنها دو یا چند نفر با ترکیب سرمایه‌ها یا با ترکیب کار و سرمایه وارد فعالیت اقتصادی می‌شوند و انتظار سود دارند و در پایان سال مالی، سود حاصله را با هم تقسیم می‌کنند.

البته قراردادهای مجاز دیگری چون صلح و وکالت وجود دارند که ماهیت انعطاف‌پذیری دارند و در هر یک از سه گروه می‌توانند جای گیرند. در کنار این قراردادها، اسلام فعالیت مستقیم اقتصادی را نیز مجاز شمرده و در موارد زیادی به آن ترغیب و تشویق نموده است.

مراجعه به آیات و روایات ناظر به حکمت تحریم ربا نیز گستردگی مطالب فوق را می‌رساند، به این بیان که در برخی از آیات تحریم ربا در کنار حرمت ربا، تشویق به انفاق و صدقه مطرح است «یُمَحَقُّ اللَّهُ الرِّبَا وَ يَرْبِي الصَّدَقَاتُ»^۱ و در برخی آیات حلیت بیع که از عقود با بازدهی

^۱ بقره (۲۷۶)

معین است مطرح می‌باشد، «و احلّ الله البيع و حرّم الربوا»^۱ در روایات نیز در کتاب تحریم ربا تشویق به قرض‌الحسنه و ترغیب به انواع تجارت‌ها و کسب و کار مطرح شده است.^۲ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که دین مقدس اسلام با تحریم ربا به دنبال گسترش معاملات و فعالیت‌های زیر بوده است:

- ۱- گسترش انواع روابط خیرخواهانه چون: انفاقات، صدقات، اوقاف و قرض‌الحسنه.
- ۲- گسترش انواع معاملات مبادله‌ای چون: بیع، اجاره، جعاله و سلف.
- ۳- گسترش انواع مشارکت‌ها چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات.
- ۴- گسترش سرمایه‌گذاری‌ها و فعالیت‌های مستقیم اقتصادی.

مطالعه متون دینی نشان می‌دهد که، گرچه اسلام به برخی از قراردادهای چون قراردادهای خیرخواهانه و فعالیت‌های مستقیم اقتصادی تشویق و ترغیب می‌کند اما، هیچ الزام و دستوری نمی‌دهد و فرد مسلمان را در چارچوب احکام معاملات مجاز، آزاد می‌گذارد کمالین که سیره‌ی عملی مسلمانان نیز در طول تاریخ چنین بوده است هر کس متناسب با توانایی‌ها، روحیات و ذوق و سلیقه‌اش یکی یا ترکیبی از روش‌های چهارگانه را انتخاب می‌کرد.

بنابراین نه هدف اسلام از تحریم ربا خصوص گسترش قرض‌الحسنه است و نه روح بانکداری بدون ربا عقود مشارکتی است بلکه، همه‌ی انواع معاملات و سرمایه‌گذاری مستقیم در حوزه‌ی حکمت تحریم ربا قرار می‌گیرند و ترجیحی هم نسبت به هم‌دیگر ندارند. و بر فرض اگر کسی خیلی جمود به خرج دهد چیزی که از آیات و روایات تحریم ربا بیشتر به چشم می‌خورد، حلیت بیع و تجارت و تشویق به صدقات و قرض‌الحسنه است.

۴-۳- مشروعیت سود معین

برخی از نویسندگان ملازمه‌ای بین ربا و سود معین می‌بینند و معتقدند ربا، سود ثابت و از قبل تعیین شده است و در مقابل، سود، بازده نامشخص و انتظاری است.^۳ براساس این تعریف بانک‌های تجاری و بخش تجاری بانک‌های جامع در الگوی جدید که هم در طرف سپرده‌ها و هم در طرف تسهیلات براساس نرخ‌های سود معین فعالیت می‌کنند اشکال پیدا می‌کنند، بنابراین ضرورت دارد تعریف دقیق و کاربردی‌تری از ربا و رابطه‌ی آن با سود معین ارائه شود.

^۱ بقره (۲۷۵)

^۲ عاملی (۱۳۷۱)

^۳ غنی‌نژاد (۱۳۸۴)

روایات متعددی افزون بر بیان حکم ربا، آن را تعریف و قلمرو آن را مشخص کرده‌اند. مانند: امام صادق (ع) ضمن حدیث مفصلی پیرامون ربا می‌فرماید:

«ربای حرام عبارت است از این که کسی قرض دهد و در آن شرط کند که بده کار بیشتر از آنچه قرض کرده برگرداند، این همان ربا حرام است»^۱.

امام باقر (ع) می‌فرماید:

«کسی که به دیگری، درهم‌هایی را قرض می‌دهد، جز برگرداندن مثل آن را شرط نکند. پس اگر بهتر از آن به او بازگردانده شد بپذیرد. هیچ‌کدام از شما در مقابل قرض دادن درهمی، سواری حیوان یا عاریه چیزی را شرط نکند»^۲.

اسحاق بن عمار نقل می‌کند:

«از امام کاظم (ع) در مورد مردی سؤال کردم که مبلغی از یکی قرض گرفته، هر از چند گاهی مقداری از سود حاصل از آن پول را به قرض‌دهنده می‌دهد از ترس این که مبادا قرضش را طلب کند، بدون این که بین آنان چنین اشتراطی بوده باشد. امام فرمودند: مادامی که شرطی و تعهدی در کار نباشد اشکال ندارد»^۳.

مطابق این روایات و نظایر آنها، هر نوع اشتراط زیاده بر آنچه قرض داده شده ربا است، اعم از اینکه آن زیاده ثابت باشد یا متغیر، اعم از این که از جنس مال قرض داده شده باشد یا غیر آن و به همین خاطر فقها اشتراط هر نوع زیاده‌ی مالی را ربا می‌دانند.

امام خمینی (ره) در این باره می‌گوید:

«شرط زیاده در قرض جایز نیست... و فرقی نمی‌کند که این زیاده عینی باشد مانند ده درهم به دوازده درهم، یا کاری باشد، مانند دوختن لباس برای قرض‌دهنده یا استفاده از منفعتی باشد، مانند استفاده از عین رهنی که نزد قرض‌دهنده است یا صفتی باشد، مانند این که درهم‌های شکسته را قرض دهد و شرط کند که درهم‌های سالم بگیرد»^۴.

بنابراین ملاک ربا بودن زیاده، دو چیز است، نخست این که، قرارداد فی‌مابین قرارداد قرض باشد. دوم این که در قرارداد شرط زیاده شده باشد، اعم از زیاده ثابت یا متغیر مثل بخشی از سود یا سواری حیوان، پس اگر قرارداد، قرارداد قرض نباشد ربا نخواهد بود، چه زیاده‌ای باشد یا

^۱ عاملی (۱۳۷۱)

^۲ عاملی (۱۳۷۱)

^۳ عاملی (۱۳۷۱)

^۴ امام خمینی (۱۴۱۶)

نباشد و چه آن زیاده ثابت و از قبل تعیین شده باشد یا متغیر و انتظاری باشد. و به همین جهت است که فقها در طول تاریخ در کنار تحریم ربا، هم معاملات انتفاعی با سود ثابت از قبل تعیین شده چون؛ بیع، اجاره، جعاله را جایز می‌دانستند و هم معاملات انتفاعی با سود متغیر انتظاری چون؛ شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات را صحیح می‌دانستند.

نتیجه این که در الگوی جدید تا مادامی که قرارداد سپرده‌گذار با بانک و بانک با گیرنده تسهیلات قرض همراه با اشتراط زیاده نباشد، سودچه ثابت و معین و چه متغیر، ربا نبوده و اشکالی نخواهد داشت و از آنجا که رابطه‌ی حقوقی سپرده‌گذار با بانک و بانک با گیرنده تسهیلات در بانک‌های تجاری و بخش تجاری بانک‌های جامع بر اساس قراردادهای وکالت، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین و جعاله است و به اعتقاد همه‌ی فقها سود این قراردادها می‌تواند سود معین و از قبل تعیین شده باشد، بنابراین سود دریافتی بانک از محل این قراردادها و پرداختی بانک به سپرده‌گذاران به عنوان وکالت (پس از کسر درصد معینی به عنوان حق‌الوکاله) ربا نخواهد بود.

به عبارت دقیق‌تر، تحلیل فقهی رابطه‌ی سپرده‌گذار پس‌انداز و سرمایه‌گذاری که به دنبال سود معین از بانک تجاری است، این است که سپرده‌گذار منابع خود را به عنوان وکالت در اختیار بانک تجاری قرار می‌دهد و به او اجازه می‌دهد، منابع وی را همراه سایر سپرده‌ها و منابع خود بانک به صورت مشاع از طریق عقود با بازدهی معین تسهیلات داده، نرخ معینی را به عنوان حق‌الوکاله خود بانک بردارد و باقی‌مانده سود که نرخ معینی خواهد بود، به سپرده‌گذار برگرداند، چنان که مشاهده می‌شود در این الگو در واقع بانک به عنوان وکیل به سپرده‌گذار وعده می‌دهد، منابع او را همراه سایر منابع در عقود با بازدهی معین به کار گیرد و در پایان سال مالی پس از کسر حق‌الوکاله سود معینی را بپردازد و روشن است که این وعده‌ی سود معین در قرارداد وکالت با تعهد حقوقی سود معین در قرارداد قرض تفاوت ماهوی دارد، به همین جهت است که برخی از فقها بین تضمین حقیقی و تعهد حقوقی تفاوت قائل بوده، دومی را مصداق ربا می‌دانند و اولی را جایز می‌شمارند.^۱

۴-۴- امکان پرداخت سود معین

بعد از روشن شدن مشروعیت پرداخت سود معین در قالب قرارداد وکالت این سوال مطرح می‌شود که آیا بانک توان و امکان پرداخت سود معین به سپرده‌گذاران را دارد؟ و این سؤال از این ناشی می‌شود که بانک به‌عنوان وکیل ممکن است نتواند منابع تجهیز شده از طریق

^۱ هاشمی شاهرودی (۱۳۷۰)

سپرده‌های سرمایه‌گذاری را به‌طور کامل از طریق عقود مبادله‌ای اعطای تسهیلات کند و یا بر فرض اعطای تسهیلات، ممکن است نتواند مطالبات خود را وصول کند در نتیجه امکان پرداخت سود معین از طرف بانک حتمی نیست و ممکن است در عمل اتفاق نیفتد.

در جواب این مسأله می‌گوییم، بانک‌های تجاری با تدابیر مختلف می‌توانند پرداخت تسهیلات و وصول مطالبات را چنان برنامه‌ریزی کنند که با اطمینان خاطر بتوانند به سپرده‌گذار وعده‌ی سود معین دهند این تدابیر که برخی ناظر بر برنامه‌ریزی تسهیلات و برخی ناظر بر وصول مطالبات و تعیین حق‌الوکاله است از این قرار است.

۴-۱- اولویت به منابع سپرده‌های پس‌انداز و سرمایه‌گذاری

به‌طور طبیعی نزدیک به ۲۵ درصد منابع بانک را منابع حاصل از سرمایه‌های خود بانک و سپرده‌های جاری تشکیل می‌دهد که به مقتضای قرارداد قرض به مالکیت بانک درآمده‌اند، بانک در تخصیص منابع همیشه منابع سپرده‌های پس‌انداز و سرمایه‌گذاری را مقدم می‌دارد و در صورت وجود تقاضای تسهیلات اضافی نوبت به منابع خود بانک و سپرده‌های جاری می‌رسد به این ترتیب سپرده‌های پس‌انداز و سرمایه‌گذاری به‌طور طبیعی در تسهیلات اعطایی به‌کار خواهد رفت.

۴-۲- کنترل سپرده‌ها به روش دستوری

اگر بانکی احساس کند منابع حاصل از کل سپرده‌های پس‌انداز و سرمایه‌گذاری یا سپرده‌ی خاصی از مقدار برنامه‌ریزی شده بالاتر رفته یا احساس کند در اعطای تسهیلات، توفیق کم‌تری در برنامه دارد، به صورت آیین‌نامه‌ای، به شعبه‌های خود دستور می‌دهد افتتاح حساب یا افزایش موجودی کل سپرده‌ها یا سپرده‌ی خاصی را برای مدت زمان خاصی (تا اطلاع ثانوی) متوقف کنند.

۴-۳- کنترل سپرده‌ها به روش تغییر در نرخ سود

اگر بانکی احساس کند به علت تغییر بازار نمی‌تواند با درصد معینی که برنامه‌ریزی کرده بود، تسهیلات اعطا کند و مجبور است نرخ سود تسهیلات را کاهش دهد، هم‌زمان با اعلام کاهش نرخ سود تسهیلات، نرخ سود سپرده‌ها را نیز برای ماه‌های آینده کاهش می‌دهد، چون مقصود از نرخ معین نرخ ثابت همیشگی نیست برای مثال بانک اعلام می‌دارد که از اوّل ماه

آینده، نرخ سود کل سپرده‌ها، یک یا چند درصد کاهش می‌یابد. به این ترتیب از یک سو تقاضای تسهیلات را افزایش می‌دهد و از سوی دیگر هزینه و حجم سپرده‌ها کاهش می‌یابد.

۴-۴-۴- کنترل ترکیب سپرده‌ها به روش تغییر نرخ‌ها

گاهی بانک‌ها احساس می‌کنند که حجم کل سپرده‌ها مناسب است؛ اما ترکیب آنها مطابق برنامه پیش‌بینی شده نیست. در این موارد، از طریق تغییر درصد سود پرداختی به انواع سپرده‌ها، ترکیب مطلوب را به دست می‌آورند؛ برای مثال اگر بانک احساس کند هزینه سود پرداختی بالا است، درصد سود سپرده پس‌انداز یا سپرده سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت را قدری افزایش و درصد سود سپرده بلندمدت را کاهش می‌دهد؛ در نتیجه، بخشی از سپرده‌های بلندمدت، به سپرده کوتاه‌مدت یا سپرده پس‌انداز منتقل می‌شود و اگر بانکی به منابع با ثبات نیاز داشته باشد و بخواهد از حجم ذخایر احتیاطی بکاهد، برعکس روش پیشین، سود سپرده‌های پس‌انداز و کوتاه‌مدت را کاهش، و سود سپرده‌های بلندمدت را افزایش می‌دهد.

۴-۴-۵- خرید و فروش ابزارهای مالی با سود معین و معاملات بین بانکی

بانک‌ها هر وقت احساس کردند، منابع حاصل از سپرده‌های با سود معین، از برنامه‌ی پیش‌بینی شده برای اعطای تسهیلات بیش‌تر شده است، به خرید ابزارهای مالی با سود معین از بازار بورس اقدام می‌کنند و برعکس هر وقت احساس کنند، برای اعطای تسهیلات به منابع بیش‌تر نیاز دارند، آنها را می‌فروشند و از این طریق، در عین حال که از تراکم منابع مازاد جلوگیری می‌کنند، سود معینی را نیز برای منابع به دست می‌آورند. کما این‌که می‌توانند از طریق معاملات بین بانکی، منابع مازادشان را به کار گیرند.

۴-۴-۶- کنترل وصول مطالبات

بانک‌ها برای اطمینان از وصول مطالبات، به شیوه‌های گوناگونی چون گرفتن وثیقه و ضمانت‌های معتبر و گاه از طریق بیمه کردن موضوع تسهیلات اعطایی، مورد تخلف را کاهش داده و به صفر نزدیک کرده‌اند و هم‌همی این روش‌ها در الگوی جدید نیز قابل اجرا است؛ چنان‌که نرخ متوسط تسهیلات سوخت شده را می‌توان جزو هزینه‌های بانک حساب کرد یا در حق‌الوکاله جای داد.

۴-۴-۷- تأثیر دادن در حق الوکاله

مطابق قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها در قبال به کارگیری سپرده‌های سرمایه‌گذاری، از سپرده‌گذاران حق الوکاله دریافت می‌کنند، این حق الوکاله از سه جزء تشکیل می‌شود، جزء اول، هزینه عملیاتی بانک است که برای تجهیز و تخصیص منابع مذکور هزینه می‌شود، جزء دوم، مطالبات سوخت شده بانک است و جزء سوم، سود خالص بانک از محل سپرده‌های سرمایه‌گذاری است. زمانی که یک بانک با مطالعات کارشناسی و تجربه‌ی چند ساله، ارقام تقریبی جزء اول و دوم را به دست آورد می‌تواند با افزودن جزء متغیری به نرخ ثابتی برسد. برای مثال اگر هزینه عملیاتی بانک حدود یک درصد و هزینه مطالبات سوخت شده نیز حدود یک درصد باشد، بانک مذکور می‌تواند $2/5$ درصد حق الوکاله در نظر بگیرد و این بدان معنا خواهد بود که بانک به سپرده‌گذار خود اعلان می‌کند، در مقابل $2/5$ درصد حق الوکاله تمام هزینه‌های عملیاتی و هزینه‌های ناشی از مطالبات سوخت شده را به عهده می‌گیرد. در این صورت اگر هزینه عملیاتی یا هزینه مطالبات سوخت شده از رقم برآوردی بیشتر شود، سود خالص بانک کاهش می‌یابد و بالعکس اگر بانک با تدابیر لازم هزینه عملیاتی یا هزینه مطالبات سوخت شده را کاهش دهد، سود خالص بانک بیشتر می‌شود در نتیجه این تغییرات به سپرده‌گذار منتقل نمی‌شود.

نتیجه این که بانک تجاری الگوی جدید می‌تواند با اعمال روش‌های پیش‌گفته، از یک طرف ناتوانی در اعطای تسهیلات، و از طرف دیگر، ناتوانی در وصول مطالبات را از بین برده، به سود برنامه‌ریزی شده نزدیک شود و اگر هم در برنامه، تخلفی باشد، در جزء سوم حق الوکاله نشان می‌دهد که، مربوط به خود بانک است و به سپرده‌گذار ارتباطی ندارد.

نتیجه‌گیری

این مقاله درصدد آن بود که نشان دهد، با استفاده از احکام اسلام و با رعایت قانون عملیات بانکی بدون ربا می‌توان به الگوی دیگری از بانکداری بدون ربا رسید که از یک طرف به آسان و روان شدن معاملات بانکی می‌انجامد، از طرف دیگر متناسب با اهداف و سلیقه‌های مشتریان است.

الگوی پیشنهادی به گونه‌ای طراحی شده که می‌توان به تدریج و با یک برنامه زمانبندی مشخص، به سمت آن حرکت کرد، کما این که می‌توان در بانک‌های خاص حتی شعبه‌های

خاص به صورت آزمایشی اجرا کرد، سپس با بررسی نتایج حاصله آن را گسترش داد و همین روش پیشنهاد می‌شود.

همان‌گونه که در چکیده مقاله اشاره شد، در این الگو تلاش شده است که اهداف و انتظارات مشتریان بانک را با امعان نظر بر تفاوت ماهوی قراردادهای اسلامی مطمئن‌نظر قرار دهد. الگوی پیشنهادی، بانک‌ها را در سه گروه «بانک‌های تجاری با سود معین»، مبتنی بر «قراردادهای مبادله‌ای»، «بانک‌های تخصصی با سود متغیر» و «بانک‌های جامع» (چند منظوره) با ترکیب خاص «قراردادهای مبادلاتی» و «مشارکتی» گروه‌بندی می‌نماید.

نکته شایان توجه، معرفی اجمالی الگوی پیشنهادی بر مبانی فقهی و حقوقی آن در چارچوب بانکداری بدون ربا است که از این دیدگاه، نویسنده انطباق الگوی پیشنهادی را از جهات آزادی انتخاب عقود (گزینش عقود خاص)، رفع شبهات ربوی، مشروعیت و امکان پرداخت سود معین، آزادی عمل در تخصیص منابع مشخصاً مورد بحث و نقد قرار داده است.

منابع و مأخذ

- امام خمینی، روح‌الله، *تحریر الوسیله*، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه، بی‌تا.
- امیراصلانی، اسدالله، *مجموعه مقالات سومین سمینار بانکداری اسلامی*، تهران، ۱۳۷۱ش.
- بهمنی، محمود، *مجموعه مقالات ششمین سمینار بانکداری اسلامی*، تهران، ۱۳۷۴ش.
- عاملی، شیخ حرّ، *وسایل‌الشیعه*، المکتبه الاسلامیه، تهران، بی‌تا.
- غنی‌نژاد، موسی، *بهره یا ربا، نگاه معاصر*، تهران، ۱۳۸۴ش.
- قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب ۱۳۶۲، مجلس شورای اسلامی ایران.
- مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، المکتبه الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۲ش.
- مصباحی، غلام‌رضا، *مجموعه مقالات پنجمین سمینار بانکداری اسلامی*، تهران، ۱۳۷۲ش.
- موسویان، سیدعباس، "انواع بانک‌های بدون ربا"، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۱۱، ۱۳۸۲ش.
- _____، *بانکداری اسلامی*، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۱ش.
- هاشمی شاهرودی، سیدمحمود، *دومین سمینار بانکداری اسلامی*، مؤسسه عالی بانکداری ایران، تهران، ۱۳۷۰ش.
- سید علی اصغر هدایتی، آسیب‌شناسی نظام بانکی در دو دهه بانکداری بدون ربا، *مجموعه مقالات پانزدهمین همایش بانکداری اسلامی*، شهریور ۱۳۸۳، صص ۵۴۵-۵۰۹.
- Banna Razavi, Mehdi; "Modeling an Islamic Economic System: An Interaction Delivery Matrix and Boolean Diagraph Approach", PH.D. Dissertation, University of Nebraska- Lincoln, Nebraska; A Classified Bibliography on Islamic Economics, Islamic Research Dept. Mashhad, IRA, Sept.1989, p.36.